

Van dorp naar eiland

JUSTUS UITERMARK & MARCO BONTJE*

De vrees van de overheid voor een moderne maatschappij was in het verleden terug te zien in stedenbouwkundige plannen: men streefde naar een traditionele dorpsamenleving binnen de stad. Terwijl de overheid haar verheven idealen voor een deel heeft laten varen, spelen tegenwoordig vooral marktpartijen in op de vraag naar geborgenheid en intimiteit. Zij richten zich echter op een beperkt deel van de bevolking. Voor deze bevoorrechte groep worden eilandjes met karakteristieke en afgezonderde woonmilieus binnen de stedelijke context gecreëerd.

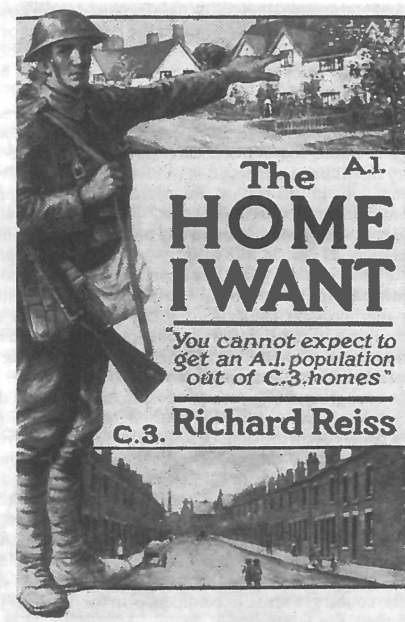
Aan het begin van de vorige eeuw constateerde de socioloog Tönnies hoe met de industrialisering traditionele boerengemeenschappen werden ontbonden en steden massaal groeiden. Hij vreesde voor de overgang van Gemeenschap naar Gesellschaft. Geborgenheid, solidariteit en harmonie zouden vervangen worden door anonimiteit en een vergaande verzakelijking van de menselijke relaties. Tönnies stond niet alleen in zijn bezorgdheid. Vrij algemeen werd gevreesd voor wat er over zou blijven na de ontbinding van de traditionele samenlevingsverbanden. Iemand die het niet bij woorden liet, was de Franse socioloog Comte. Op latere leeftijd, toen zijn denkvermogen was aangetast, besloot hij een nieuwe godsdienst te creëren om een morele rem op te werpen tegen toenemend egoïsme. Een nieuwe religie zou de sociale cohesie in de samenleving kunnen herstellen. De keus van Comte om religie op te werpen als oplossing tegen de sociale gevolgen van politieke en technologische veranderingen, werd ingegeven door het sociologisch-wetenschappelijke kader waarin hij, ondanks zijn verminderde helderheid van geest, nog steeds dacht. Vele stedenbouwkundigen probeerden met hulp van een bezorgde overheid hetzelfde doel als Comte te bereiken met een ander middel: de gebouwde omgeving werd zo gemanipuleerd dat een voedingsbodempoderm werd gecreëerd voor het ontstaan van lokale gemeenschappen. Een vroege uiting van de vrees voor een atomische maatschappij vormde de Engelse tuinstadbeweging onder leiding van Ebenezer Howard. De tuinsteden

werden omstreeks 1900 in Engeland gezien als een redmiddel voor arbeiders. Het grootstedelijke milieu waarin de meeste arbeiders woonden, werd beschouwd als een voedingsbodempoderm voor problemen variërend van onzedelijkheid tot ziektes. De ontbinding van deze nederzettingvorm zou een oplossing kunnen bieden.

INGROUPS

Misschien was de situatie van de Nederlandse arbeiders minder nijpend dan die van hun Engelse collega's of was er gewoonweg geen geschikt plattelandsgebied voor het creëren van nieuwe steden. In ieder geval heeft het tuinstad-concept nooit een prominente plaats verworven binnen de Nederlandse ruimtelijke ordening. Er werd wel een aantal tuindorpen gebouwd, waarbij duidelijk gerefereerd werd aan Howards gedachtengoed. Deze tuindorpen waren echter kleinschaliger dan de Engelse tuinsteden en doorgaans geen zelfstandig functionerende eenheden, maar stedelijke uitbreidingswijken. Het dichtst in de buurt van het tuinstadideaal kwam waarschijnlijk nog het Rotterdamse Tuindorp Vreewijk. Wat buiten de stad niet tot stand kwam, werd na de Tweede Wereldoorlog onder de noemer 'wijkgedachte' wel veelvuldig binnen de stad geprobeerd. Dit idee, dat in 1929 door de Engelsman Perry was ontwikkeld, voorzag in eerste instantie in een verkeersveilige buurt. Zeker in Nederland was echter niet alleen het sturen van autoverkeer, maar ook van sociaal verkeer een belangrijke achtergrond bij het re-

aliseren van de wijkgedachte. Zo werd met stedenbouwkundige ingrepen geprobeerd de wijk duidelijk te onderscheiden van het overig stedelijk weefsel. Binnen de wijk werd het stratenpatroon zo ingedeeld dat men 'gestuurd' werd naar gemeenschappelijke ruimtes. Verder werden de belangrijkste voorzieningen op het niveau van de wijk aangeboden. Hierbij stond de school centraal. De wijken waren zo groot dat er voldoende draagvlak was voor het onderhouden van één buurtschool. Autarkie vormt, net als bij tuindorpen, een belangrijk uitgangspunt. Mensen dienen gebonden te zijn aan de wijk en niet aan de stad. De wijkgedachte heeft duidelijk haar stempel gedrukt op de ruimtelijke ordening binnen Ne-

Tuinstad-propaganda.

derland. Nadat in Rotterdam de wijk Pendrecht (grotendeels) werd gebouwd volgens de principes van de wijkgedachte, kwam echter kritiek op het doel en de middelen van de wijkgedachte. Op het Congres over Sociale Samenhangen in 1955 werd de wijkgedachte afgedaan als "reactionair in effect, sentimenteel van opzet, anti-democratisch en uit de tijd, omdat de gezonde richting van de moderne samenleving wegvoert van gelokaliseerde ingroups en kleine parochiale gemeenschap-

wel aan. Een voorbeeld is een wijk in aanbouw op een voormalig industrieterrein in Amsterdam tussen het spoor en de Oostelijke Eilanden. Hier worden ruim vijfhonderd koopwoningen met prijskaartjes tussen drie ton en een miljoen gebouwd. De projectontwikkelaar heeft in deze wijk het heft stevig in handen genomen. Hij levert niet alleen de huizen op, maar ook de openbare ruimte. De bestrating van het privé-terrein zal overlopen in de openbare weg. De bewoners krijgen slechts een uiterst beperkt erf rond hun huis. Dit alles dient om de eenheid van de wijk zoveel mogelijk te behouden en om het aanzien van de straten goed bij de woningen te laten passen. Er is zelfs sprake van dat de projectontwikkelaar uiteindelijk ook de openbare ruimte zal gaan beheren. Hierbij wordt misschien een deel van de openbare ruimte afgesloten. Een voorproefje verrijst binnenkort al iets verderop op Oostenburg. Hier bouwt dezelfde projectontwikkelaar zestig woningen grenzend aan een parkje. Overdag is het parkje vrij toegankelijk, maar 's avonds gaat de toegangspoort op slot. Een toekomst waarin ook in Nederland woonwijken voor hogere inkomensgroepen als eilandjes van de omringende stad worden afgesloten, lijkt minder ver weg dan vaak wordt gedacht.

NEW URBANISM

Het streven in bovenstaand voorbeeld naar een wijk als zichtbaar afzonderlijke eenheid sluit ook goed aan bij recente ontwikkelingen in de Verenigde Staten. Hier heeft zich de laatste jaren onder de naam New Urbanism een beweging gevormd die tot doel heeft bestaande steden te 'restaureren'. Men zet zich in voor het herkenbaar maken van de woonomgeving en voor een terugkeer naar een stedenbouwkundig uiterlijk dat de gezelligheid en geborgenheid uit het koloniale tijdperk terugbrengt in het saaie Suburbia en in vervallen stadswijken. Daar zouden mensen mentaal doodbloeden door een gevoel van plaatsloosheid en anonimiteit. In het manifest van de vereniging, die inmiddels ook een groeiende aanhang heeft buiten de Verenigde Staten, wordt gesteld dat niet verwacht wordt dat met de verwezenlijking van haar ideeën maatschappelijke problemen verholpen kunnen worden. Toch zijn de pretenties niet gering. New Urbanism beoogt de relatie tussen de kunst van bouwen en het creëren van een gemeenschap te herstellen door participatie van bewoners bij planning enerzijds en door design anderzijds. Opmerkelijk is dat de vereniging op papier dezelfde uitgangspunten heeft als de wijkgedachte nieuwe stijl: mengen van verschillende soorten bevolkingsgroepen en van verschillende soorten huizen. Ondanks dat de opvattingen op papier sympathiek voorkomen en de vereniging warm onthaald werd door de pers (vertegenwoordigers van New Urbanism sierden de covers van Newsweek en Times), is er kritiek uit wetenschappelijke hoek. Het voornaamste bezwaar is dat het publiek lekker gemaakt wordt met beloftes van een vreedzaam en geborgen samenleven die gebaseerd zijn op verkeerde aannames over de re-

Afwisseling in kleurgebruik.

latie tussen stedenbouw en gedrag. Daarbij komt dat van de idealistische motieven van de New Urbanists in de praktijk weinig overblijft. De ideeën vinden vooral aftrek bij welgestelde Amerikanen die het geld hebben om zich sociaal te profileren door middel van hun woonomgeving. De roep om diversiteit in bevolkingssamenstelling is een boodschap richting overheid en publiek, maar wordt in de praktijk niet nagestreefd.

De groei in aanhang van het New Urbanism past in de overgang van het modernisme naar het postmodernisme. Massaliteit, anonimiteit en eenzijdigheid van het moderne bouwen worden vervangen door een sfeer van geborgenheid en herkenbaarheid. Die sfeer wordt gecreëerd door kenmerken als kleinschaligheid, de aanwezigheid van langzaam verkeer, differentiatie in kleur en vormen, het opnemen van traditionele attributen in de nieuwe bebouwing en het herkenbaar maken van afzonderlijke woonmilieus.

KANTTEKENINGEN

Het is duidelijk dat het postmoderne bouwen beter past bij het huidige smaakpatroon, al was het alleen al omdat verschillen in smaak erkend worden. Bij de mooie beloftes zijn echter kanttekeningen te plaatsen. Zo lijkt het Gemeenschap-denken dat aan het postmoderne bouwen ten grondslag ligt, in de praktijk niet per se te leiden tot een gelukkig samenleven. De stedenbouwkundige stimulans in de vorm van veilige ontmoetingsplekken zal meestal niet leiden tot het vormen van gemeenschappen als ook sprake is van menging van verschillende soorten bevolkingsgroepen; in de praktijk blijken verschillen tussen mensen vaak een hindernis voor gemeenschapsvorming, daar verandert een stimulerende omgeving weinig aan. Een tweede kanttekening is dat de idealen van het postmoderne bouwen slechts gedeeltelijk verwezenlijkt zullen worden bij een terugtrekkende overheid. In tegenstelling tot de overheid zullen marktpartijen menging van verschillende bevolkingsgroepen tegen willen gaan. Mensen betalen immers een hogere prijs als ze tussen hun eigen soort kunnen wonen.

Homogeniteit vergroot de kans op sociale contacten in de buurt en vermindert de kans op conflicten. Daarnaast vormt de aanwezigheid van afwijkende bevolkingsgroepen (zoals allochtonen en minder welgestelden) een bedreiging voor de culturele profilering van het woonmilieu en vooral voor de waarde van het onroerend goed. Marktpartijen zullen proberen in te spelen op de vraag naar homogeniteit en daardoor lijkt het ideaal van menging onhaalbaar in een liberaliseerde huizenmarkt.

De fysieke kenmerken van het postmoderne bouwen zullen wel hoog gewaardeerd worden. Maar niet iedereen kan zich de door New Urbanism gekoesterde architectonische kunstgrepen veroorloven; sociale profilering door middel van de woonomgeving blijft een kostbare aangelegenheid.

Zowel de overheid als marktpartijen proberen te voldoen aan de vraag naar een veilig en aantrekkelijk woonmilieu. Dat doen ze echter op een verschillende manier. De overheid neigt meer naar menging van bevolkingsgroepen, terwijl marktpartijen met stedenbouwkundige diversiteit proberen de verschillende soorten consumenten te verleiden. Wanneer marktpartijen overheersen, zal vooral voor het welgestelde gedeelte van de bevolking aan de vraag naar karakteristieke en afgezonderde woonmilieus voldaan worden met als gevolg het ontstaan van eilandjes van postmoderne bouwsels binnen een stedelijke context.

Literatuurselectie

Cammen, H. van der & L.A. de Klerk (1996) Ruimtelijke ordening: van plannen komen plannen. Utrecht: Aula.

Charter of the New Urbanism. On-line: <http://www.cnu.org/charter.html>.

Landwehr, M. (1999) Wijken voor de wijkgedachte. Doctoraalscriptie sociale geografie Universiteit van Amsterdam.

Talen, E. (1999) Sense of community and neighborhood form: An assesment of the social doctrine of new urbanism. In: Urban Studies 36-8.

* Redactie AGORA